

CLERO SECULAR E ESTUDIANTES NA DIOCESE DE SANTIAGO DURANTE O SÉCULO XVIII

Baudilio Barreiro Mallón*
Universidade da Coruña

INTRODUCCIÓN

Os ilustrados españois asumiron como un axioma sen discutir a tese do atraso español que, como tal, non necesitaba de probas. As discusións ou matizacións xurdiron unicamente en torno ás causas daquel atraso, como é ben coñecido, e ó acento que uns ou outros foron poñendo nas receitas concretas para tratar de superar ou de acurtar as diferencias e para resolver os problemas internos da sociedade española. Un dos atrasos que posteriormente tamén asumiron os historiadores, e incluso achegaron datos que parecían avalalo, referíase á baixa taxa de poboación alfabetizada, escolarizada, e ós baixos niveis de lectura, sobre todo se se trataba de comparar os nosos datos cos de países do norte de Europa e comprendidos entre os afectados pola Reforma, coa que se ligaba a cultura do libro. Sen embargo, a partir de 1978 iniciouse un proceso de revisión destas conclusións, curiosamente relacionado no tempo con estudos non moi

sólidos, debido á orientación derivada da tipoloxía documental que servira de base. Á luz do comportamento doutros pobos non se lle podía atribuír o hipotético atraso español á “Contrarreforma” tridentina, porque esta estaba moi interesada na formación doutrinal do pobo como medio de consolidación do seu proxecto, como demostran fielmente os textos sinodais dos séculos XVI-XVII e as medidas tomadas polos bispos tridentinos. Xa case ninguén discute que a Contrarreforma é algo máis que “poñer rosarios nas mans” dos fieis; é instrucción, e neste sentido a capacidade de ler e de escribir era un mecanismo que facilitaba moito a ensinanza da doutrina, como recoñecen os curas de Santiago nos seus múltiples informes e queixas dirixidas ós bispos. Tampouco podía xustificarse polo réxime político dominante, porque era unha realidade común con outros países europeos que non se axustaban ás taxas de alfabetización asignadas a España. O problema complicábase máis, e aínda se complica, ó tratar de relacionar os niveis e tendencias da

* Catedrático de Historia Moderna.

alfabetización con outras variables de tipo social, económico e incluso estrutural, como parecían definir o caso español. Entre estas variables relacionadas como causa do atraso das nosas taxas de desenvolvemento da cultura letrada figuraba a ruralización da poboación, que explicaría un maior atraso de Galicia e que podería quedar reflectida na proposta que un bispo de Tui lle fixo a Filipe II para que “reducirse” os habitantes da súa diocese a pobos concentrados —ó modo das contemporáneas reducións de indios— para facilitar o seu adoutramento e conseguinte aculturación. Ó final tratou de abrir camiño a tese que ligaba o atraso cultural —da cultura escrita— á crise do século XVII e incluso ó problema da desamortización da primeira metade do século XIX.

A controversia segue viva e parte da explicación está na demora de partida desta corrente historiográfica en España. Traballárase sobre grandes personaxes ou sobre grandes correntes ou expresións culturais, pero pouco ou nada sobre o desenvolvemento da cultura letrada a nivel de masas ata os anos setenta do pasado século, que fixo posible a súa “rexionalización” durante a década dos oitenta, como resultado e consecuencia directa da posta a punto e utilización de grandes masas de documentación seriable, xeralmente configurada en torno a comarcas, rexións... homoxéneas, e, por suposto a que naquel momento se estaba plasmando a

reaparición ou rexurdimento da personalidade diferencial dos distintos territorios, dos modelos territoriais, etc. Noutras palabras, a busca do diferencial, dentro do común, encontraba a súa explicación a través dunhas fontes e duns esquemas próximos, intelixibles e especialmente interesantes no seu horizonte de investigación e de lectura.

Dentro desta corrente historiográfica e do máis que aceptable nivel alcanzado pola historiografía neste campo, sobre todo da alfabetización e lectura e da Ensinanza Superior ou Universitaria quero presentar este traballo, que se move a cabalo entre a Ensinanza Secundaria e a Universitaria en Galicia, vistas desde os seus estudantes e os seus clérigos seculares, ós que lles correspondeu un papel determinante, como profesores, curas e alumnos nunha sociedade escasamente vertebrada e dotada de instrumentos culturais alleos ó estamento eclesiástico.

Un dos principios básicos dos ilustrados era converter a cultura letrada e o desenvolvemento cultural e educativo no motor dos cambios e na solución de todos os problemas existentes, case como se se tratase dun *Deus ex machina* ou da panacea contra todos os males que afectaban a sociedade. O mesmo Jovellanos escribía en 1802 que se indagamos acerca da orixe da “prosperidade social” atoparemos sempre “la instrucción pública que todo lo mejora” e sen ela “todo decae”¹.

1 Gaspar M. de Jovellanos, *Memoria sobre Educación Pública*, 1802.

Sen embargo, na realidade, a política cultural ilustrada apoiouse en dous principios bastante afastados das bases filosóficas da Ilustración: *a)* mantemento das desigualdades socio-estamentais, en clara contradicción co seu principio xeral de igualdade natural; *b)* cultura utilitaria e dirixida, que, se queira ou non, presenta algunhas dificultades á hora de compaxinala co principio de bondade natural que esixe liberar o individuo dos estorbos históricos que limitan o desenvolvemento de desta liberdade, pero sobre todo, aquela política tendía a planificar as institucións docentes de grao medio e universitario en favor dos sectores poderosos por razóns de utilitarismo pragmático e en contra do acceso a elas dos sectores menos acomodados da sociedade. Abonda con lembrar os criterios manexados na fundación e organización das “novas colonias” para entender o que acabamos de dicir. De feito, as normas que prohibían a fundación e a existencia de institucións “inútiles” para o bo funcionamento daquelas comunidades de nova formación —non ó clero regular, non ás escolas de gramática, etc.— levaban implícita unha filosofía de fixación de oficios e, en consecuencia, de fixación social, moi similar a algunhas medidas acordadas por Felipe IV e por Olivares seguindo as mensaxes da escola de Toledo, en

1623², que se xustificaban polo desexo e a conveniencia de evitar as “fuxidas do arado” ou o abandono dos oficios productivos cara ós oficios estériles, ós que adoitaba conducir o sistema de ensinanza das escolas de Gramática e de latinidade, con graves repercusións para o sistema productivo.

Esto explica nalgunha medida que a ensinanza das primeiras letras fose un problema de interese “controlado” para os ilustrados. A Real Cédula de 1 de setembro de 1742 significou o recoñecemento oficial a favor da Congregación de San Casiano da exclusiva para conceder o título de mestres de primeiras letras, sen facer referencia ningunha ós coñecementos esixidos salvo de Doutrina Cristiá e a pretensión de que os aspirantes fosen “de boa vida e costumes cristiáns vellos”. Esta R. C., extraordinariamente corporativista, como o era a Irmandade de San Casiano, quedou superada pola Real Provisión de 11 de xullo de 1771, que dispuxo dous niveis de control, un “en la doctrina cristiana” a cargo do Ordinario da diocese, e o segundo a cargo de “uno o dos comisarios del Ayuntamiento, con asistencia de dos examinadores o veedores, (que) le examinarán por ante escribano sobre la pericia del Arte de leer, escribir y contar, haciéndoles escribir a su presencia muestras de las diferentes letras, y

2 Estámonos referindo, en concreto, á Pragmática de 10-2-1623 na que se insistía nos “inconvenientes” derivados da existencia de “haber en tantas partes de estos Reynos estudios de Gramática”. A Pragmática limita as escolas de Gramática ás vilas e cidades nas que haxa corruxidor ou cargo correspondente no caso de se tratar de terra de Ordes e sempre que estivese dotada con 300 ducados de renda. ¿Cales eran os “inconvenientes”? que “ni en tantos lugares puede haber comodidad para enseñarla, ni los que la aprenden quedan con el fundamento necesario para otras Facultades”, *Novísima Recopilación*, 4, tit. II, Ley 1.

extender exemplares de las cinco cuentas". Por conseguinte, a transcendencia desta R. P. foi moi limitada, anque fose un paso adiante na organización e control da Ensinanza Primaria dirixida ós nenos, do cumprimento da cal lonxe da Corte foron responsabilizados os corrixidores. A última novidade, máis simbólica ca real pois a penas pasou de ser unha expresión de boas intencións, foi o proxecto de creación de escolas gratuítas para as nenas de Madrid, financiadas polos pais³.

En resumo, as únicas medidas tomadas foron o control dos coñecementos dos mestres para acceder á ensinanza e a fixación dos textos básicos que deberían utilizar. Nin un asomo de proxecto de financiamento, o que significa que o vello réxime educativo se mantiña á marxe do control do Estado.

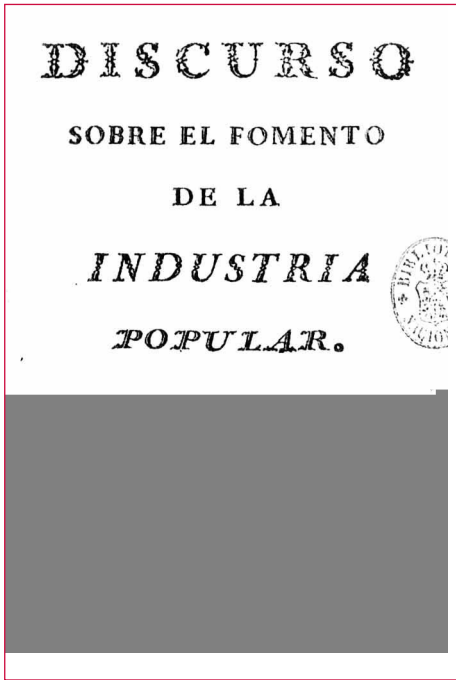
Estas limitacións da normativa legal non escurecen as contribucións teóricas das grandes figuras da Ilustración española sobre este campo fundamental para o desenvolvemento da sociedade. Lembremos a esencia da mensaxe dos tres máis coñecidos. Entre Cabarrus no seu *Proyecto Económico*, Campomanes no *Discurso sobre el fomento de la industria popular*, e Jovellanos nas *Bases para la formación de un plan de instrucción pública*, deseñaron un plan de ensinanza que se resume en poucas palabras: obrigatoria e idéntica para todos os nenos, cos obxectivos de ensi-

ñar a ler, escribir, contar xeometría práctica e catecismo político; noutras palabras: formación intelectual, física e moral a cargo de mestres recoñecidos. Chegouse incluso a deseñar proxectos de aplicación destes conceptos, de entre os cales destacou a *Arte de escribir por reglas y sin muestras*, de J. de Anduaga, que incluía a distribución dos nenos en grupos en función do nivel de coñecementos, que chegou noutros modelos de ensinanza a sistemas de apoio mutuo. Pero o gran problema segue sendo que ó longo do século XVIII a penas se deron pasos para aplicar estes bos principios e desexos.

A problemática vivida polo que actualmente coñecemos como Ensinanza Secundaria, e daquela como estudos de Gramática e de Latinidade, foi máis restrictiva, e bastante máis confusa, ata o punto de que resulta normal preguntarse se existía e qué era a ensinanza chamada secundaria.

Publicáronse datos moi rechamantes do número de estudantes de Gramática e Latinidade. R. L. Kagan fala de 25.000 estudantes, que equivalen ó 5% da poboación comprendida entre os 7 e os 15 anos, atendidos por unha non menos espectacular cifra de 4000 preceptores, que habería que sumar ós colexios das diversas Ordes relixiosas, de entre as cales destacaba a implantación dos xesuítas antes da súa expulsión, pero non podemos ignorar a presenza dos franciscanos e dominicos...

³ *Novísima Recopilación*, 4, tit. I, R.C. de 1 de maio de 1783.

Portada do *Discurso sobre el fomento de la industria popular*, de Campomanes.

Se os datos publicados por Kagan se corresponden coa realidade⁴ e contrastamos a formación recibida nestas preceptorías e escolas cos obxectivos e criterios ilustrados do *quid verum, quid utile* e coa mala imaxe política dos xesuítas non sorprende que os gobernos de Carlos III tratasen de desmontar aquel sistema apoiado nuns preceptores escasamente controlados —os únicos que parecían estar algo preocupados pola realidade destes estudantes e dos seus

mestres e preceptores eran os bispos, que adoitaban pedir informes de cada un deles con ocasión das Visitas Pastorais ás parroquias— e nunha *Ratio studiorum* estruturada en tres anos de Gramática, que incluían dentro do seu estudio tamén as bases da lingua latina; un cuarto curso ou nivel de *Humanidades*, que pretendía introducirse na lectura e composición, así como asomarse á lingua grega, para rematar cun quinto curso, ou de *Retórica* e Declamación, co que se pechaba este ciclo da ensinanza que podía levar o alumno ás portas da Universidade ou capacitálo para optar á carreira eclesiástica cunha breve e bastante informal aprendizaxe de “moralidade” e de doutrina cristiá. A ensinanza do latín vertebraba o sistema destas escolas de Gramática debido á súa condición de lingua oficial da liturxia e do ritual católico, e tamén do seu predominio no sistema universitario por moito que Jovellanos non entendese as razóns desta situación, despois incluso dalgunha Real Provisión favorable ó impulso do castelán nas aulas. En Galicia, ademais, non funcionou ningún seminario conciliar antes de finais do século XVIII, anque se diga que si existían os de Lugo e Mondoñedo, que non pasaban de ser seminarios de nenos de coro, como había tamén en Santiago. Esta carencia deixaba nas mans da Universidade, conventos e preceptores a preparación para o sacerdocio e, á vez, reforzaba a presenza do clero dentro da Universidade, non só como parte do

⁴ Convén non esquecer que os xesuítas tiñan a responsabilidade de controlar 112 colexios en España e máis doutros tantos en América.

cadro de profesores, senón en calidade de alumnos.

É evidente que este sistema non se acomodaba ben ós obxectivos ilustrados de utilidade rexeneradora e dunha máis ou menos adecuada “formación profesional”, que parecía encomendada a outras institucións (Sociedades Económicas, Consulados, Escolas de Fia-dos, de Náutica, de Química, Academia de Cirurxía...), con maior ou menor impulso e apoio do goberno, pero sen ningún proxecto de financiamento.

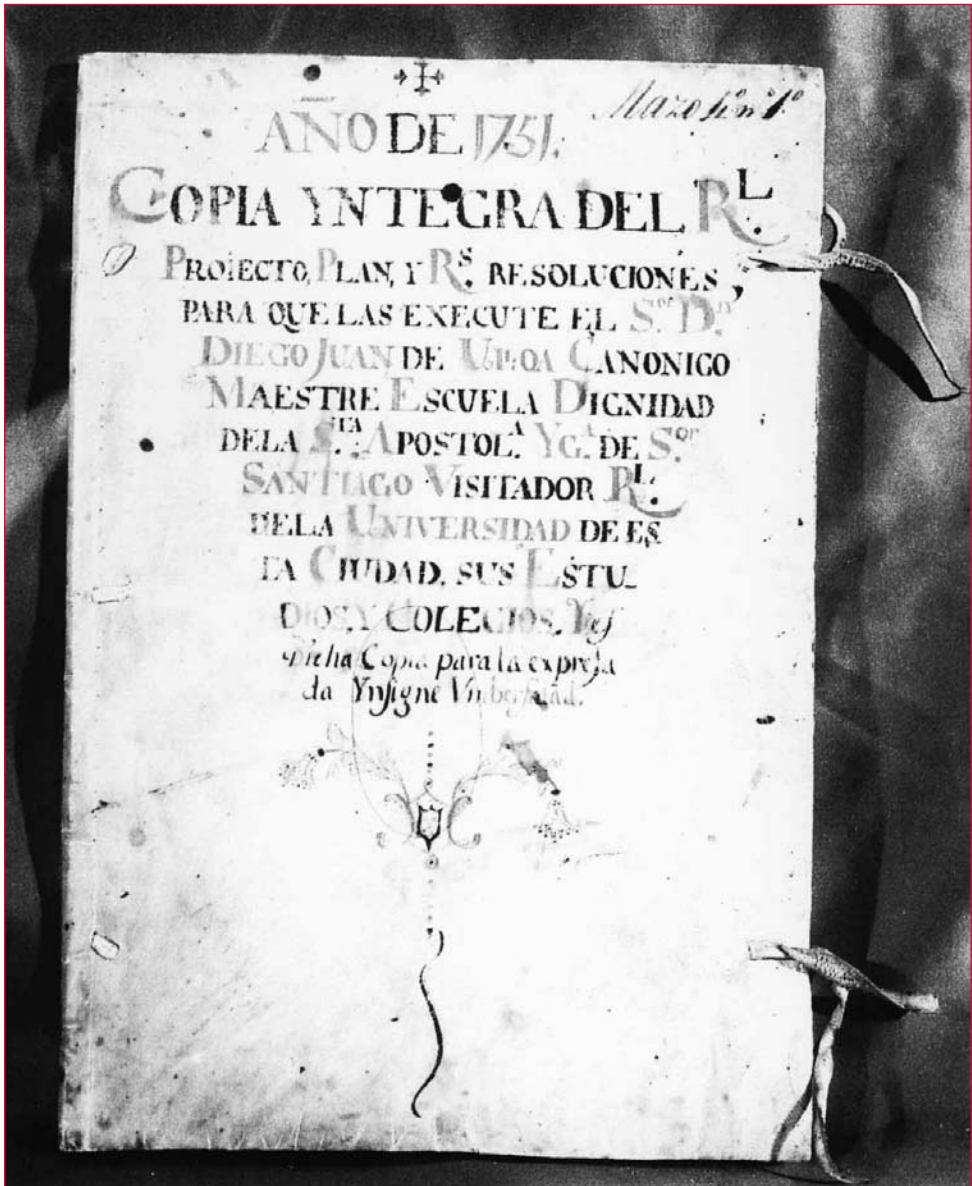
A solución a estes desaxustes da Ensinanza Secundaria foi tan limitada como escura. O primeiro que se recolle na *Novísima Recopilación* é a Pragmática Real do 10 do febreiro de 1623, é dicir, de Olivares, na que se denunciaban “algúns inconvenientes” de haber estudos de Gramática en “tantas partes” e limitábanse estes estudos a cidades ou vilas nas que houbese corrixidor ou cargo similar e nas que as fundacións alcanzasen a renda de 300 ducados anuais⁵. Trátase dunha política de acoso ás escolas e precetorias de Gramática que foi reactivada polos homes

de Carlos III que non disimularon a súa belixerancia fronte ós xesuítas. De feito, en 1779 dispuxeron unha interesante regulamentación para “restablecer” os Reais Estudos do Colexio Imperial da Corte, dentro dun proxecto máis amplo de restablecemento das fundacións “útiles ó público”, dependentes dos xesuítas anteriormente, pero que consideraron necesario advertir explicitamente que “eles xa non as cumprían”⁶.

No que se refire ós estudos universitarios tan só queremos lembrar dous problemas e decisións, coñecidas por todos os expertos, pero que son do máximo interese para entender e valorar a realidade da Universidade de Santiago. Dado que o noso primeiro empeño vai consistir en achegar unha importante base de información sobre a poboación estudiantil procedente das correspondentes actas das Visitas Pastorais, que poidan servirnos para coñecer o grao de distribución territorial, social e económica e incluso como elemento de contraste cos datos subministrados polos rexistros de matrícula da propia Universidade e dos Conventos nos que se impartía a docencia, convén

5 A argumentación reborda sentido común e lembra que “ni en tantos lugares puede haber comodidad para enseñarla, ni los que la aprenden quedan con el fundamento necesario para otras Facultades”. Por outra parte a esixencia de que funcionen alí onde haxa corrixidor ou cargo correspondente en terras de Ordes parece entenderse como a necesidade de garantir a suficiencia dos ensinantes e a dotación mínima como garantía de dignificación dos seus profesionais (*Novísima Recopilación*, 4, tit. II).

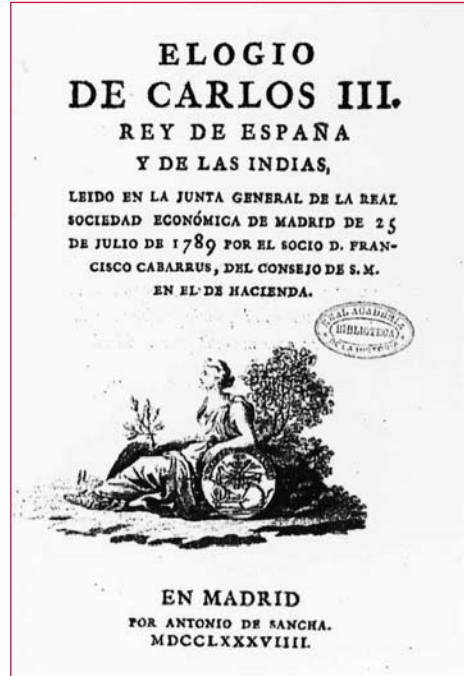
6 Esta regulamentación defende a presenza dun mestre de latinidade (que deberá ensinar oracións, sintaxe, versións, poética, historia, retórica e elocuencia); outro mestre de lingua grega e tamén de hebreo e árabe; así como de Lóxica (sen disputas escolásticas), de Física Experimental, Aritmética e Xeometría; dous mestres de Matemáticas (dous anos, con Aritmética e Xeometría), Filosofía Moral, na que se formulaban as obrigas do home en relación con Deus, consigo mesmo e cos outros homes “sujetando siempre las luces de nuestra razón humana a las que da la Religión Católica”; un mestre de Disciplina Eclesiástica (que entende dos problemas da liturxia e dos ritos sagrados); e, finalmente, un mestre de Dereito Natural e de xentes, que deberá ter en conta a “unión necesaria de la Religión, de la Moral y de la Política” (*Novísima Recopilación*, 4, tit. II, Ley III).

Visita de D. Diego Juan de Ulloa, 1751.

deixar constancia, en primeiro lugar, de que desde 1751 en Santiago era obrigatorio formalizar a matrícula antes de iniciar o curso académico na Universidade e tamén desde ese ano os Conventos que impartisen cursos quedaban obrigados a comunicarlle á Universidade o listado dos seus alumnos, se querían manter a súa validez e privilexios. En segundo lugar recordaremos que a raíz das denuncias formuladas desde Santiago contra a funcionamento do Colexio de Fonseca e contra o control que exercía sobre o conxunto da Universidade e das súas nefastas consecuencias na economía, administración e organización académica, foron consolidándose unha serie de proxectos novos en todos os aspectos dentro do panorama da Universidade española do momento. A consecuencia foi que a existencia dun rexistro de matrícula supuxo para os historiadores unha anticipación de vinte anos sobre o conxunto español, os mesmos que supuxo o Real Proxecto de reforma universitaria resultante, defendido por Diego Juan Ulloa e por Sánchez Ferragudo⁷. Non é este o lugar adecuado para insistir neste punto, pero considero necesario recor-

⁷ Non está de máis facer fincapé nesta data temperá e tamén na participación tan activa que tiveron no apoio ó Real Proxecto os homes de Fernando VI, de entre os cales destaca nesta ocasión o Padre Francisco Rábago, xesuíta e xesuíta tamén o Padre Carral, que desde Santiago capitaneou a denuncia en contra do control colexial e da realidade universitaria compostelá. Considero que os homes de Fernando VI tiveron gran protagonismo na proxección das reformas en case todos os campos do coñecemento en España, das que máis tarde se lucrou Carlos III. Un normal seguimento do número e da calidade dos homes que atraeron a España (Goudin, Bowles...) dos proxectos que financiaron ou que publicaron (*Observaciones astronómicas...*, de Jorge Juan; *Relaciones históricas...*, de Ulloa; *Investigaciones archivísticas*, de Burriel) ou das institucións que favoreceu (*Gabinete de historia natural*, entre outras), ou simplemente ler a obra de Sempere y Guarinos, permite sospeitar que os ataques dirixidos á obra de goberno de Fernando VI ou a súa minusvaloración non dependen só de que moitos dos seus proxectos fosen aplicados por Carlos III e capitalizados por este, senón do resultado da relación Rey-Rábago-xesuítas e que politicamente se lles ligue ó atraso cultural e científico español, ata desembocar na expulsión dos xesuítas. Recordemos ó respecto que Jovellanos no

Portada do *Elogio de Carlos III*, de Cabarrús.

dar que este Real Proxecto anticipou a maior parte das ideas que se intentaron aplicar nas universidades castelás por mor da expulsión dos xesuítas e, sobre todo, facilitou moito o camiño para a

súa aplicación en Santiago en relación con outras universidades españolas⁸. Esta conclusión pode poñer en tea de xiúzo o xa tópico atraso da Universidade de Santiago dentro do sistema universitario español a partir deste momento. Pode tratarse dunha dúbida arriscada, pero que xorde desde a percepción de que así se presentaron as cosas. Logo veremos como se desenvolveu o sistema das escolas e preceptorías, que porá as cosas no seu sitio á luz dos datos comparativos da alfabetización⁹.

OBXECTIVOS E FONTES

O que pretendemos é facer unha radiografía do mundo da clerecía e do estudiantado da diocese de Santiago, cun punto de partida nas Visitas Pastorais realizadas a partir de 1737 e unha segunda referencia no reconto de 1753, para que sirva de ponte, xunto coa información dos recontos e das Visitas

Pastorais de 1768-1772, para confrontar os seus resultados cos da magna enquisa de 1786 e cos datos das Visitas de 1792. Partimos dunha hipótese de traballo, insinuada ó principio destas páxinas, segundo a cal o desenvolvemento non só relixioso, senón tamén cultural e indirectamente tamén o científico estaba estreitamente ligada á preparación cultural e científica do seu clero e especialmente do clero secular, que era o que directamente estaba en contacto coa gran masa de poboación rural que en Galicia superaba o 90%.

O percorrido das Visitas Pastorais emprendido en 1737¹⁰ non só ten o valor de que as actas se conservan en perfecto estado e de que abarca ó redor do 90% do total da diocese, senón que se preocupou de todos os aspectos que lle correspondían a unha Visita como tal, mentres que noutras ocasións se limitaban a aspectos máis ben administrativos e de control de dereitos, de contas, do estado da igrexa e dos obxectos litúrxicos, etc., noutras, en cambio,

seu *Elogio de Carlos III* se referiu a Fernando VI como o home que “favoreció la suma de los conocimientos útiles” enviando españois a outros países, recibindo os sabios e artistas estranxeiros en España, pagando “sus luces con premios y pensiones”, de modo que abriu “las sendas que que tan gloriosamente corrió después Carlos III”. Isto dixo cando se dispoñía a enxalzar a figura deste último, circunstancia que reforza o sentido das palabras de Jovellanos.

8 De entre os moitos que avanzaron ou expuxeron estas conclusións cabe citar a J. R. Barreiro Fernández, *A Galicia do Antigo Rexime. Ensino, Ilustración e Política*, A Coruña, 1991. O autor presentara previamente as súas investigacións na súa Tese de Licenciatura, *La Ilustración en la Universidad de Santiago. Reformas en la Universidad de Santiago en el siglo XVIII* (Santiago de Compostela, 1974). Unha brillante presentación pódese atopar en P. L. Gasalla e P. Saavedra, *Historia de Universidades de Santiago de Compostela. Das orixenes ó século XIX* [X. R. Barreiro Fernández (coord.), Santiago, 1998].

9 Un exhaustivo e brillante “estado de la cuestión” sobre a escolarización e alfabetización en Galicia debémoslo a O. Rey Castelao, “Niveles de alfabetización en la Galicia de fines del Antiguo Régimen”, *Bulletin Hispanique*, 2, 1998, pp. 271-312. A riqueza das súas reflexións e a exhaustividade das súas referencias bibliográficas liberáronos de incluílas nesta nota.

10 Os datos proceden do Arquivo Histórico Diocesano de Santiago (en adiante, A.H.D.S.), c. 1266 e ss.

preocupáronse do nivel de coñecementos e de comportamentos do clero. Estas, pola súa parte, concedéronlle toda a importancia posible a ambos aspectos da vida parroquial e eclesiástica e ofrecen unha interesante radiografía da estrutura do clero e da poboación estudiantil de cada parroquia, completada cos datos da súa poboación e dos ingresos económicos dos titulares do beneficio parroquial, das confrarías, etc. En canto ó clero, separa moi ben os párrocos dos capelanistas e dos patrimonistas e incluso advirte unha e outra vez que, un tras outro, os capelanistas galegos están deixando as súas capelanías para reconvertirse en patrimonios, xa ben por iniciativa propia ou por presión dos bispos, debido á depreciación e incluso insolvencia de moitas fundacións antigas. O feito é que neste momento se está vivindo un acelerado proceso de cambio na estrutura do clero secular, de gran calado na vida das comunidades rurais.

A información sobre os estudantes pretende aínda un maior grao de exhaustividade: quén, qué materias e ónde estudian, qué idade teñen, comportamento, situación económica e profesional dos seus pais, etc. Aínda achen un último dato, de notable interese e significado tanto no caso dos clérigos como no dos estudantes: se exercen de mestres de primeiras letras ou de preceptores de Gramática nos seus pobos e, por suposto, se están ordenados de pri-

ma ou graos aínda sendo estudantes tanto de Gramática ou Moral, como de Artes, Filosofía, Teoloxía ou Leis e Canons. Estes dous últimos datos permiten coñecer o grao de diferenciación ou de identificación entre ambos grupos, como parece máis probable.

En 1753¹¹ lévase a cabo unha grande enquisa, tal vez derivada das declaracións catastrais, que insiste nos mesmos datos arriba citados, pero cunha novidade que pode servir de base para un perfecto estudio socioeconómico dos estudantes, que ata agora só podíamos facer sobre uns poucos ou sobre os dunha comarca moi concreta e con bastantes limitacións e dúbidas; a partir desta nómina de estudantes cos datos dos seus pais no mesmo momento da realización do Catastro resulta fácil, anque laborioso, comprobar que, en efecto, os estudantes universitarios galegos procedían na maior parte do mundo rural e supostamente do sector acomodado, pero paréceme esencial poñer en relación o contido das materias de estudio e a orixe social e xeográfica dos estudantes. Non é o mesmo estudar Leis ou Canons que estudar Artes ou Teoloxía e, sobre todo, Moral ou simplemente “moralidade” ou quedar nos estudos de Gramática que logo se completan con preceptorías de moralidade e esta diferenciación é posible que se produza entre o mundo estudiantil e urbano e rural. Ademais, a identificación dos centros de estudos e a súa relación co

11 A.H.D.S., c. 1185.

lugar de procedencia axudará a aclarar a posible diversidade de horizontes entre uns e outros estudantes.

O último gran rexistro de clérigos e de estudantes manexado corresponde a 1786¹² e é o primeiro resultado dos informes feitos por cada un dos párrocos de resultas da tramitación das ordes de Floridablanca por parte do Arcebispo. Este informe non parece formar parte da base de datos incorporada despois ó censo de Floridablanca. Os mesmos párrocos lle advirten ó Arcebispo que, de acordo co teor das cartas recibidas, quedaban á espera de que a xustiza convocase os veciños para poñerse á súa disposición e colaborar nos pertinentes interrogatorios. O contido dos informes é espléndido e, sobre todo, homologable e comparable co de 1753 na súa compoñente estudiantil, o que establece entre ambas datas unha posibilidade de comprobar os cambios ou permanencias, o mesmo que se pode establecer entre os datos das Visitas de 1737 e de 1768-72, á súa vez homologables entre si, para chegar a unha conclusión final máis axustada á posible realidade.

O CLERO SECULAR DE SANTIAGO NO SÉCULO XVIII. ESTRUCTURA E EVOLUCIÓN

Con anterioridade ó século das luces o clero secular da provincia de Santiago representaba en 1591 o 0,63% do total da súa poboación, mentres que

na Coruña (que formaba parte integralmente da diocese compostelá) e Betanzos (distribuída entre Santiago e Mondoñedo) a proporción era do 0,44%. Século e medio máis tarde os datos de 1752 indican que en Santiago o clero secular descendera ó 0,60% e na Coruña-Betanzos subira ó 0,53%, o que significa que o clero da provincia santiaguesa medraba a un ritmo inferior ó da poboación, pero tanto nas outras dúas provincias como no conxunto de Galicia aínda se mantiña un ritmo de crecemento superior ó do conxunto da poboación, onde agora a proporción de curas seculares supoñía o 0,53% e o 0,66% respectivamente. En 1752 en Galicia había un cura para cada 150 habitantes e en Santiago había un para cada 165, pero xa daquela parecen percibirse claros síntomas de esgotamento e da necesidade de emprender modificacións internas da súa estrutura, que pasaban naquel momento por cambiar os títulos de capelanías, que eran dominantes nas solicitudes para recibir as sagradas ordes a partir do subdiaconado, en favor da constitución de patrimonios persoais ou familiares como garantes dun digno sostemento futuro do aspirante, proceso que provocou un maior control e rigor das valoracións e comprobacións de tales constitucións patrimoniais para evitar as fraudes que se estaban producindo.

A combinación dos datos das Visitas de 1737 ata principios da década de 1740 co reconto de 1753, permite

12 A.H.D.S., c. 1198-1200.

Táboa I: Estrutura do clero diocesano compostelán.

Arcipr estado	1737 e ss.					Vec. 1737	Vec. 1753	1770				1786-92								
	Parr	Cap	Patr	Total	Total Curas estud.			Parr	Cap	Patr	Total	Parr	Cap	Patr	Total	Estud Gr+M	Art-Fil	Teo Der	Total	
Abegondo						-	1610						18	11	18	47			9+E	
Bama	11	15	1	27	0	869	1040	9	3	13	25									
Barbeiros	26	17	5	48	0+2	1479	1670	21	7	19	48			6	11	51	11	2	3	16
Barcala	15	21	9	45		1454	1584							3	28	46	16	13	2	24E
Bembexo	15	11	5	31	0	1145	1023	12	7	13	32									
Berreco Arriba	14	9	3	26	0+1	1138	1180													50+4E
Berreco Abaixo	19	9	2	30	0	1231	1205													
Bergantiños	24	22	10	56	0	2634	2698						24	6	39	69	26	18	6	50+4E
Bezoucos	18	13	12	43	0+Co	1862	2452	17	12	18	47									
Céltigos	19	25	4	48	0	1748	2062						19	9	13	51	1	6	3	10+E
Cerveiro	20	9	9	38	0	2129	1650	21	14	2	37									
Cotobade	10	23	8	41	0	2355	2938													
Dubra	13	12	3	28	0	1172	1021						13	2	14	29		1		1
Entíns	28	58	18	114	0	3418	3507						28							
Faro	35	23	9	67	0+EC+Co	3199	5252													
Ferreiros	21	19	8	48	0+E	1638	1829	20	4	26	33									
Iria						5026	4923						-	8	34	95	15	7	5	27+2E
Maía	15	36	20	71	0	3485	3627						15	6	32	61	21	8	3	32+++E
Montes	21	26	6	53	0+2F+Co	2567	3457						15	22	12	49	20	6	12	48+E

aproximarse á distribución xeográfica, á articulación interna producida polo título de ordenación e ós movementos que se producían para adecuarse ás novas demandas da xerarquía eclesiástica de cara a garantir a congrua necesaria para “un digno mantemento”.

Na táboa I figuran os datos extraídos das Visitas arriba indicadas sobre 702 parroquias matrices e as 243 filiais, case na súa totalidade rurais, ó non figurar nestas Visitas as parroquias da zona urbana das cidades de Santiago, A Coruña e Pontevedra, anque conseguimos recompoñer a nómina dos seus estudantes e incluso dos seus clérigos para as dúas primeiras a partir doutras fontes igualmente eclesiásticas:

A primeira conclusión de certo interese é que as 945 parroquias resultantes se corresponden case exactamente coas existentes xa durante a segunda metade do século XVI¹³ e en torno a elas reuníanse un máximo de 105.000 veciños, se nos atemos ós datos de 1753, ou un mínimo de 95.000, cifra en torno á que xira a información derivada das Visitas, que sempre tende ó redondeo á baixa dos valores parroquiais e ademais corresponden a uns 15 anos antes do Catastro, durante os

cales a poboación evolucionou, sen lugar a dúbidas; é dicir, trataríase dunha media de 43 a 47 veciños por cada cura secular, incluídos os capeláns e patrimonistas, e de 148 por cada párroco ou o seu correspondente tenente (todas as parroquias estaban cubertas dunha ou outra maneira, salvo as administradas por mosteiros ou priorados de regulares)¹⁴. En calquera caso, a porcentaxe de clérigos resultante sería aproximadamente do 0,90%, claramente superior ó que ofrecemos un pouco máis arriba en función dos datos catastrais, que o situaban no 0,60%, que só se podería xustificar no caso, máis que improbable, de que as cidades rebaixasen notablemente a importancia da clerecía no seu medio. De feito, os datos do Catastro demostran que na cidade da Coruña había 72 curas seculares (a resposta á pregunta 38 fala de 84) para unha poboación de 7547 habitantes, e no caso de Santiago ofrécese cifras de 248 clérigos seculares para un total de 16.890 habitantes, é dicir, habería un 0,95% de clérigos sobre o total de habitantes na Coruña e un 1,4% en Santiago¹⁵.

Da citada táboa despréndese unha segunda conclusión: que a

13 Non se produciran desdobrementos de parroquias antigas nin se crearan outras de resultas de novos núcleos de poboación, antes ben, ó redor dunha media ducia foran incorporadas a outras matrices debido a perdas importantes de poboación durante as crises epidémicas de finais do século XVI e tamén á necesidade de garantir-lles uns ingresos mínimos ós seus titulares, que o microfundismo parroquial dominante poñía en perigo.

14 Advirtase que na suma de clérigos faltan os de Abegondo e Iria, o que explica a diferenza aparente dos cálculos.

15 A. Eiras Roel (introd.), *La alcabala del viento. Santiago de Compostela, 1752*, Madrid, 1990; B. Barreiro Mallón (introd.), *La alcabala del viento. La Coruña, 1752*, Madrid, 1990.

proporción de clérigos tende a diminuír canto máis nos aproximamos ó sur e á costa. A península do Morrazo é case integramente costeira e tamén a máis ó sur (domina as Rías de Vigo e de Pontevedra), e era a que contaba con menor número de clérigos por habitante, seguida a certa distancia polas terras de Postmarcos (que ocupaban as costas das Rías de Arousa e de Noia-Muros) e de Cerveiro (envorcadadas sobre as Rías da Coruña e Betanzos) mentres O Salnés (que pechaba a outra cara das Rías de Pontevedra e de Arousa) ou Entíns e incluso Nemancos, máis ó norte, ocupaban unha discreta posición. Dentro deste grupo con menor densidade de clérigos sorprende, a primeira vista, a baixa proporción existente nalgúns terras do interior, en especial as de Cotobade, que se xustifica polas dimensións das súas parroquias, que parece ser unha característica da Galicia do sur, a diferenza do norte, mentres que outros casos menos rechamantes, como o de Sobrado, non deixan de ser unha consecuencia da proximidade dos seus Mosteiros, xa que, como teremos ocasión de comprobar, nas parroquias dominadas directamente por regulares abundaban pouco os capelanistas e patrimonistas e tamén escaseaban os estudantes, acaso porque eran recrutados polos propios frades ou monxes ou porque tiñan menos oportunidades de exercer o seu ministerio. En cambio, as comarcas do interior e do centro da diocese, salvo excepcións puntuais, mantiveron sempre unha alta proporción de clérigos, o que se explica non só nin tanto

polo número de clérigos mercenarios, é dicir, de capelanistas e patrimonistas, senón polas pequenas dimensións das súas parroquias nas que a mera existencia do cura párroco xa equivalía a unha intensa presenza clerical. En calquera caso, trataremos de comprobar se se producía nestas terras unha tendencia cara á fundación de patrimonios por encima da media, explicable, en tal caso, pola propia estrutura da terra e dos sistemas desigualitarios das herdanzas e unha maior propensión á consolidación dos patrimonios a través da vía da igrexa.

Acabamos de insinuar a terceira conclusión de certa importancia: o número e a proporción dos párrocos dentro do conxunto da clerecía secular reducíase case exactamente a un tercio (o 34,1%), mentres que en 1737 os capelanistas representaban o 49,6% e os patrimonistas o 16,2%. Esta distribución débese á inmovilidade do número de beneficios eclesiásticos ó longo da Idade Moderna (parroquias, canonicatos ou beneficios catedralicios e de colexiadas, etc.) fronte ó crecemento do clero, que encontrara ata entón unha vía de saída nas fundacións de capelas e de capelanías, que tiveron o seu mellor momento durante o século XVII, mentres que a constitución dos patrimonios se intensificou durante o XVIII. Esta diferenza de comportamentos podemos comprobala a partir da evolución dos expedientes de ordes na extensa duración, que podemos ver na táboa II:

Táboa II

<i>Título de orde</i>	<i>Med. S.XVII</i>	<i>Fin. s. XVII</i>	<i>Med. s. XVIII</i>	<i>Fin. s. XVIII</i>	<i>Med. s. XIX</i>
Parroquia	29,1	7,3	11,5	6,3	9,2
Capelanía	26,7	41,6	30,1	14,4	22,4
Patrimonio	32,2	46,0	53,3	69,9	63,2
Outros	11,7	5,0	5,0	9,2	5,2
Total	99,7	99,9	99,9	99,8	100,0

Como se pode comprobar, produciuse unha brusca caída da oferta de títulos parroquiais, polo menos desde mediados do século XVII debido ó ritmo crecente dos aspirantes a ingresar na clerecía e á inmovilidade do número de parroquias, o que permitiu mellorar as dotacións dos párrocos, maioritariamente escasas a causa das pequenas dimensións dos seus beneficios, o que supuxo unha importante mellora para todo o sistema benefical sen aumentar as cargas sobre a veciñanza. Pero o crecemento desmesurado do número de clérigos “mercenarios”, escasamente dotados e pouco ligados á xerarquía da igrexa aparecía como un perigo crecente para o bo funcionamento do conxunto, sobre todo na medida en que os fondos das súas fundacións, xa escasos de saída, se espaxaban ó ritmo dos problemas de

herdanzas e da evolución dos prezos, e obrigaba os seus titulares a dedicarse ás máis dispares ocupacións para sobrevivir, sen rendas das que sustentarse; de aí a presión e a tendencia ó cambio de capelanías en patrimonios.

En efecto, a cuarta conclusión que se desprende desa documentación é a reestruturación como resultado da fortísima tendencia á alza dos ordenados a título de patrimonio e da aínda máis acusada tendencia á baixa dos capelanistas, mentres que a proporción de aspirantes amparados nos beneficios parroquiais se mantivo case invariable, polo menos na longa duración. Este proceso de cambio responde a movementos bastante profundos da sociedade e as súas consecuencias e resultados maniféstanse xa con toda claridade durante a década de 1730¹⁶, anque os niveis máis altos correspon-

16 As actas da Visita de 1737 e seguintes son contundentes ó respecto. Algúns exemplos: no arceprelado de Soneira o único capelán que residía en Sarces acababa de fundar o seu propio patrimonio; outro tanto fixeran dous dos tres de Laxe, coa advertencia sumamente indicativa de que un deles resultara ser un patrimonio “aéreo” e o seu titular pasábao “bastante mal”; tamén pasaran de capelanistas a patrimonistas dous dos tres que había en Santiago de Carreira, así como o único mercenario de Follente, de Baio, un dos dous de Bamiro, o de Castro e o único que quedaba de Zas. Por estas mesmas datas en Nemancos abandonaran as súas capelanías e fundaran patrimonio dous dos tres capelanistas residentes en Santa María de Entíns, o único radicado en Matasueiro, nada menos que seis dos sete capelanistas de Outes (xa había outros tres patrimonistas naquel momento), tres dos sete de San Xoán de Roo, os dous

den ós anos setenta. Vimos que as solicitudes apoiadas nas fundacións de capelanías caeron imparabilmente a partir de finais do século XVII ata se dividiren por tres durante o século XVIII, mentres que os patrimonios chegaron a representar o 70% dos títulos de ordenacións. Este cambio levou consigo un importante transvase de terras e de rendas, que se “espiritualizaron” abandonando o réxime aberto e normal de mercado e da transmisión hereditaria para acollerse, máis ou menos duradeiramente, ó sistema privilexiado da igrexa con todas as consecuencias tantas veces recordado. Tal vez a dificultade de alcanzar a congrua esixida e actualizada e a magnitude do fenómeno, coa correspondente amortización —anque fose temporal— de terras e rendas, introduza un factor de dúbida sobre a fiabilidade das declaracións e valoracións patrimoniais. Parece que o cualificativo de patrimonio “aéreo” dedicado a unha fundación de Soneira podía ser aplicado a un gran número de casos. ¿Como era posible retirar tantas terras e rendas de comarcas caracterizadas por unha economía de minifundio e de subsistencia, mantendo a correspondente terra para o resto da familia, segundo estipulaba a propia lexislación? Hai máis que sospeitas de que a picaresca e as valoracións á alza estaban á orde do día. As reflexións que un párroco galego lles fixo chegar ós responsables do Sínodo Diocesano de 1735 apuntan nesa dirección. O bispo

solicitoulles informes e suxestións a todos os arciprestes e curas da diocese, que elaboraron cadernos de ideas en cada un destes arciprestados —bastante elementais e incluso interesadas, por certo— e fixéronllos chegar ó bispado, pero máis dun optou por presentar un segundo informe de carácter máis persoal, algún para aproveitar a oportunidade que lle ofrecían de demostrar uns coñecementos que non viñan ó caso, pero outros fixérono achegando a súa experiencia. Entre estes figura o cura de Meis-Salnés, para quen un dos problemas máis graves que sufría o clero diocesano era a escaseza das rendas de capelanías e patrimonios dos seus cregos mercenarios, o que os obrigaba a se dedicaren a outras profesións, pouco acordes coa dignidade e coa función e ministerio sacerdotal, que lles impedía ademais emprender con posibilidades de éxito calquera intento de mellora dos seus coñecementos. A xuízo do informante, a orixe do problema estaba na manipulación que se producía no proceso de valoración e posterior aprobación dos expedientes das correspondentes fundacións. Non se verificaban as dimensións da superficie declarada, nin a calidade e produtividade desta, nin sequera a titularidade dos seus donos, que un grupo de testemuñas elixidas polos fundadores se prestaban a referendar sen maiores dificultades. O cura informante tiña claro: para evitar estas fraudes solicitaba

de Esteiro, os dous de Lira, etc. Non se trata pois dunha tendencia cara ós patrimonios, senón de todo un proceso brusco de modificación dos títulos xa existentes simultáneo á presentación da opción patrimonial como aval de futuras novas ordenacións.

que las averiguaciones de la entidad de la congrua de las ordenaciones se hagan con citación de los dueños de los territorios confinantes, para que les cause perjuicio y obligación de reintegrar la sembradura que faltase al territorio señalado para la congrua y cuando los confines sean caminos o baldíos, que en ese caso los bienes de la congrua sean medidos por prácticos de buena conciencia, que con este se remedia el fraude de acrecentar mucha sembradura a fin de aumentar el número de la renta [...] porque las más veces non le queda [al ejecutor] libertad por los muchos empeños de los pretendientes [...].

Pero, dúbidas á parte, a autoridade eclesiástica elevou a contía da congrua, e esta elevación, xusto cando a terra empezaba a ser máis escasa, propiciou tamén que a valoración ou rendibilidade das fundacións tendese a subir por encima do seu valor real para conseguir a súa aprobación ou ben para evitar que se convertesen en incongruas moitas fundacións anteriores. Dentro deste contexto fóronse abandonando as capelanías e constituíndo novos patrimonios, que, a medio prazo, tiña que conducir a unha redución do número de clérigos e a un notable cambio nas súas actitudes e comportamentos pois, polo menos, era presumible que se tratase de homes con maiores posibilidades económicas

para se prepararen intelectualmente para o sacerdocio, que gozaban de maior estabilidade económica dentro do seo das súas correspondentes familias e que, ó non ter que levantar cargas de misas ou de capelas fundacionais, resultaba máis fácil incorporalos ó servizo da parroquia de residencia en colaboración co párroco e, por conseguinte, sometelos á normal disciplina baixo a xerarquía eclesiástica¹⁷. Podería dicirse que estamos ante un novo tipo de cregos, máis rurais e asentados en comarcas diferentes das ocupadas antes polos capelanistas e representantes de sectores con sistemas económico-sociais diferentes dos anteriores. Unha ollada á táboa I permite observar como os patrimonios abundaron máis en comarcas de interior, e con sistemas económicos máis extensivos e con sistemas de transmisión hereditaria nos que se primaba un dos fillos sobre os demais.

Puidemos seguir con detalle a evolución dun conxunto de arciprestados desde 1737, data na que contaban con 617 clérigos, ata 1770, cando o seu número baixara ata os 576, é dicir, situábase no índice 93, e fixemos o mesmo co conxunto da diocese e con cada un dos arciprestados e parroquias desde a primeira das datas citadas ata 1786 e os resultados foron, máis ou

17 Unha das moitísimas mostras cualitativas destes cambios e do intento por converter os patrimonistas en colaboradores do cura e das resistencias destes, así como do seu comportamento socio-relixioso, atopámolas no informe do rector de Leiro e Paderne, en 1786. Decía este bo cura que "los patrimonistas que hay no dicen misa para el pueblo por allarse ofrecidos al servicio de decirlas en casas particulares de que abunda este paraje, pues en la corta distancia de una legua se cuentan ocho oratorios y capillas muertas y en todos ellos hay misa la maior parte del año, sin tener los más de los dueños de estos capellán en sus propias casas, y con todo eso prefieren la atención y servidumbre de dichas casas al honor y maior necesidad de servir a las parroquias", *A.H.D.S.*, c. 1198, s.f.

menos, os seguintes: a caída de 7 puntos no cómputo global entre as dúas primeiras datas de referencia debeuse á crise das capelanías, que descendieron no citado espacio territorial desde as 252 de partida ata as 88 de chegada, para situarse no índice 34,9, perda que non conseguiu compensar a alza dos patrimonios a pesar de que se multiplicaron por máis de dous pasando de 112 a 252 durante ese intervalo de tempo. Pola súa banda, a readaptación sufrida no conxunto de toda a diocese pode resumirse nas seguintes porcentaxes referidas exclusivamente ó conxunto de vilas nas que resulta fiable a homologación de resultados:

Táboa III

	1737 ss	Índice	1786	Índice
Párrocos	490	100	490	100
Capelanistas	781	100	228= - 553	29
Patrimonistas	250	100	537= + 287	214
Total	1521	100	1255= - 266	81,5

Esta foi a tendencia do clero en conxunto e a modificación da súa estrutura interna e das forzas correspondentes a cada un dos grupos, de acordo cos informes da gran masa documental que manexamos.

OS CURAS DO SÉCULO XVIII E A SÚA RELACIÓN CO MUNDO DA CULTURA LETRADA

Hai xa bastantes anos dicíamos que a melloría mostrada polo clero diocesano de Santiago a mediados do século XVIII en relación co século anterior era notable, tanto nas súas pautas de comportamento como no nivel de coñecementos. En referencia a este segundo punto, que é o que aquí nos interesa, concluíamos que soamente un de cada seis clérigos mercenarios —dominados daquela polos patrimonistas, como é xa sabido— suspendera as probas para ordes e para obter a licenza ministerial, porcentaxe moi inferior á do século XVII e que non se explica pola menor dureza das probas, senón todo o contrario. Ningún párroco fora rexeitado¹⁸.

Nesta ocasión pretendemos comprobar se o clero diocesano en activo —deixamos para outro apartado a análise da poboación estudiantil— obtivera algún grao universitario ou, polo menos, asistira á lectura dalgunha materia nas súas aulas ou nas dalgún dos moitos conventos distribuídos por cidades e vilas de Galicia, ou se, en cambio, preparara as probas de acceso ás sagradas ordes asistindo ás moitas, dispersas e informais preceptorías que funcionaban na diocese.

18 Baudilio Barreiro Mallón, "El clero de la diócesis de Santiago de Compostela a través de las Visitas Pastorales y Visitas Ad Limina", *Compostellanum*, XXXV, 3-4, 1990, pp. 489 e ss. Ratificámonos nas conclusións expostas daquela, empezando pola reforma dos seus costumes e da súa imaxe. As faltas realmente significativas e importantes descenderan notablemente nos cen anos anteriores e outras que se incorporaron ós seus expedientes eran a todas luces "faltas menores", para nada homologables ás anteriores.

Esa información sintetizada figura na mesma táboa I na que se pode ademais comparar a realidade de 1737 coa de 1786. Esta comparación debe facerse tendo en conta que os datos globais de 1737 hai que tomalos con moita cautela porque en moitas parroquias e arciprestados non figura ningún estudante, o que non parece asumible, pero si seguen sendo válidos os que figuran nas circunscricións nas que as declaracións presentan todos os síntomas de normalidade. A comparación deberá facerse pois sobre esta mostra, máis reducida, pero representativa do conxunto. O rexistro resulta normal en seis arciprestados bastante representativos, todos eles da actual provincia de Pontevedra, que tiñan unha poboación aproximada de 26.000 veciños e 565 curas residentes (a relación veciños/cura correspóndese exactamente coa de toda a diocese), 18 dos cales cursaran estudos superiores. Pois ben, cincuenta anos máis tarde nas mesmas vilas xa eran 127 os curas, de entre os 434 existentes, que cursaran estudos similares. En 1737 só acadara ás aulas un 3% dos curas para seguir cursos de Moral, Teoloxía, Filosofía ou Dereito, pero a finais de século a porcentaxe aproximábase xa ó 30%, o que demonstra que o proceso de formación intelectual do clero máis ou menos ligado á actividade parroquial mellorara ostensiblemente. Os datos de toda a diocese, da que coñecemos a documentación, elevan as cifras a un total de 605 curas que estudiaran ou estaban estudiando, dun conxunto de 1458, é dicir, un 41,4% deste colectivo.

Tratamos de simplificar o máis posible a distribución por áreas de coñecemento, aínda mesturando materias que tiñan poucas cousas en común, pero que respondían a niveis administrativos moi similares ou a esquemas intelectuais tamén parecidos. Por esta razón decidimos incluír nun mesmo grupo os estudantes de Gramática e os de “Moralidade” —non de Filosofía ou de Teoloxía Moral— porque aquela adoitaba aprenderse “un pouco por todas partes”, xa ben en pasantías a cargo de curas nas súas parroquias ou nas cidades, ou ben asistindo ás conferencias de moral na catedral, etc. Este bloque de estudos, “sen asistir a centros ou a estudos superiores”, como recordaban frecuentemente os visitantes e enquisadores, era unha opción de mínimos para superar as probas de acceso ás ordes sagradas. Resulta obrigado recoñecer que, con máis frecuencia do desexable, os informes son escuros e a decisión de adscribilos a un ou outro grupo baseouse máis en intuicións ca en razóns obxectivas, pero os resultados non diferirán moito da realidade. O outro agrupamento, que pode parecer incoherente, é o de teólogos con xuristas, sen distinguir sequera entre estudantes de Leis e de Canons. Esta separación efectuarémola no momento de facer a análise dos estudantes en xeral, pero ten menos interese cando se trata de valorar o nivel de coñecementos do propio clero. Ademais, convén non esquecer que todos os que estaban cursando ou cursaran estudos superiores superaran previamente os controis de Gramática e

tamén de Artes e Filosofía, se os seus estudos eran de Dereito, Canóns ou Teoloxía. Unha vez aclarados estes aspectos xa se pode interpretar ben o que significaba que 274 daqueles curas soamente estudiaran Gramática e “Moralidade” (o 45,2%), é dicir, non se incorporaran ó nivel da Ensinanza Superior ou de nivel universitario, pero 158 (26%) estudiaran ou estaban estudiando Artes ou Filosofía, que era o nivel preparatorio para o acceso ás facultades de rango máis elevado, e 173 (28,5%) dedicáranse xa á Teoloxía, ou Dereito ou a Canons. Dos demais non queda constancia, pero si se sabe que estudaron Gramática, Doutrina Cristiá e nocións de Moral e de Liturxia e Canto. En calquera caso, a imaxe dun clero parroquial ignorante ten pouco que ver coa realidade dun 55% que accedera ós estudos de grao superior.

A pregunta que aquí queremos formularnos é se este sector do clero tivo unha influencia directa —a indirecta dáse por descontada, para ben ou para mal— na ensinanza das primeiras letras e da Gramática... da xuventude galega do momento. Na táboa I aparece unha cifra sumada ó número de curas estudantes, que responde ó de curas que exercían entón o oficio de mestre ou preceptor nas vilas de referencia, e unhas letras que corresponden á existencia dunha ou máis escolas ou preceptorías (E), basicamente controladas por cregos, de fundacións de ensinanza (F), dunha ou máis cátedras de Gramática (C), así mesmo nas mans do sector eclesiástico, ou de conventos nos

que había aulas abertas para a ensinanza destas materias de grao medio e para os estudos de Artes e Filosofía, dos que nos preocuparemos no apartado seguinte cun pouco máis de detalle. De momento abonda con advertir que en 1737 traballaban non menos de 10 clérigos en funcións de mestre ou preceptor, distribuídos nos 33 arciprestados tabulados; había trece escolas, cátedras e fundacións de ensinanza nas súas mans e impartían docencia de grao medio ou superior 14 conventos da diocese. Pero estas cifras dispáranse en 1786 pois en 21 arciprestados dedicábanse á ensinanza non regulada, polo menos, 21 clérigos, dispersos polos lugares máis inesperados da costa e, sobre todo, do interior e non menos de 17 escolas informais ademais das cátedras xa existentes medio século antes, coa excepción da expulsión dos xesuítas, suplidos, en parte, polos agostiños, caso da Coruña.

É posible facer unha aproximación máis detallada sobre algunhas localidades, que podemos considerar representativas doutras moitas de idénticas características. A primeira pode ser a vila de Noia na que vivían, ou á que acudían case a diario, 24 curas, a maior parte en calidade de capeláns. Dous deles estudiaran Leis, un Teoloxía e seis Filosofía, mentres que outro seguía a estudar Filosofía e Moral como alumno do Colexio de San Xerome e un máis cubría a cátedra de Gramática da vila. Nas aldeas dos arredores abundaban máis, en cambio, os “puros moralistas”, pero tampouco se

A saída da escola. Gravado da Ilustración Gallega y Asturiana.

poden esquecer, por exemplo, os catro filósofos da parroquia de Tállara ou os tres teólogos moralistas de Baroña, para non seguir estirando a nómina. Outro exemplo similar dese mesmo modelo de vilas cun importante impacto eclesiástico no seu contorno xeográfico podería ser Pontedeume, de onde que eran naturais nove clérigos en activo, pero residían nela un total trece máis o cura, e por suposto os frades agostiños. Dese grupo de oriúndos ou residentes dez cursaran as materias de Filosofía, dous as de Teoloxía, outros dous de Moral, tres as de Canóns e un dedicárase ó estudio de Leis. Estes

estudios seguíanos seis deles na Universidade de Santiago, dous no Colexio dos xesuítas, expulsados tamén de Santiago, e dous fixéranos cos franciscanos da vila de Betanzos. Á vez, un destes curas, antigo estudante de Filosofía dos xesuítas e de Canóns na Universidade, exercía entón os labores de preceptor de Gramática da vila.

Outro modelo, a cabalo entre o mundo rural da costa e a proximidade e influencia dunha vila de certo relevo, pode ser a parroquia de Cordeiro ou Santiago de Louro, nas proximidades de Padrón. O seu cura, que declara

unha poboación de 1700 habitantes, describe os estudos cursados por todos os cregos da súa parroquia en 1786: oito patrimonistas, dos que cinco seguían residindo nela, un capelanista, non residente; seis ordenados de tonsura e, finalmente un irmán do propio cura. Dos oito patrimonistas, polo menos catro estudiaran Filosofía e Moral e outros tres soamente Gramática e Moral, o mesmo có único representante dos capelanistas. Os tonsurados cursaban estudos de Gramática e Moral, un deles na Universidade de Santiago e, finalmente, o irmán do cura declaraba que estudiara tres anos de Filosofía escotista, rematando co acto de defensa do seu grao de bacharel na Universidade de Santiago, para continuar despois os estudos de Teoloxía Moral e opositar nada menos que en sete ocasións nos concursos de curatos da diocese, ó parecer sen éxito, pois acabou sendo capelán de monxas en Vilagarcía e finalmente como patrimonista, despois de exercer o cargo de vicario e ecónomo na parroquia de Negreira. Outro exemplo deste modelo eran as parroquias de Bastavales e dos Ánxeles, dentro do fértil val da Maía, entre a vila de

Padrón e a cidade de Santiago. En Bastavales residían en 1786 un total de seis cregos, máis outros tres no inmediato dos Ánxeles, cun “mestre de Gramática” en exercicio desde había moitos anos¹⁹. Os seis estudiaran en Santiago, cinco deles estaban xa no nivel de Artes e Filosofía e o outro cursando Leis, tres na Universidade, dous no convento de Santo Domingo e un no de San Francisco.

Como exemplos dun terceiro modelo podería servir, entre moitas, un grupo de parroquias do arciprestado de Nemancos, pequenas e illadas, anque próximas ou lindeiras co mar, caso de Morquintán, Nemiña, Vilastose e Boiturón, onde ensinaban Gramática nada menos que tres preceptores, ó parecer moi coñecidos e recoñecidos, a pesar das escasas dimensións da poboación de cada unha destas parroquias²⁰. Dentro deste modelo, de gran dependencia dos servizos prestados por preceptores máis ou menos recoñecidos, movíase tamén o clero da comarca de Bergantiños, onde abundan observacións de que os seus clérigos e estudantes “non tiveron máis mestre que...”, en referencia ós

19 Con este mestre estudiaban “varios estudiantes hijos de vecino [dos Ánxeles] y otros de fuera [...] y los más adelantados son tres”, di o informe do cura dos Ánxeles.

20 De “famoso preceptor” é cualificado un crego que exerce en Nemiña, mentres que noutro caso se insiste en que “se ocupa en enseñar gramática a la juventud de este partido” (A.H.D.S., c. 1198, ct.).

21 Nestes termos refírense, por exemplo, ós dous clérigos de Cabovilaño e de Vilaño, que “para la gramática y moral -únicas materias que habían estudiado— no tuvieron más maestro que Don Andrés de la Peña y Andrade [...], residente en S. X. de Artes [...] reputado en las dos facultades”, igual ca noutras ocasións se fala de “pasantía aprobada”; noutras, como sucede en Berdillo, limítanse a dar o nome do preceptor —Don Juan de Rama, natural e patrimonista da parroquia-, co engadido de que este cursara Filosofía e Teoloxía Moral (*cit.*).

moitos curas que ensinaban Gramática e, sobre todo, Moral²¹, algún dos cales conseguira o recoñecemento xeral e a cualificación de “reputado preceptor nas dúas facultades” (de Gramática e Moral).

Un cuarto modelo correspondería a moitas comarcas —non só parroquias— do interior da actual provincia da Coruña nas que non hai outro clérigo nin estudante máis có párroco, o que parece deberse a unha combinación de dous factores como eran os escasos recursos económicos da veciñanza, a ausencia de pequenos ou medianos acomodados e a personalidade dos seus propios párrocos, pouco dados a involucrarse na ensinanza dos seus fregueses. Este era o caso de todo un conxunto de aldeas nas inmediacións do Mosteiro de Monfero, onde podemos atopar catro parroquias veciñas e con máis de 2000 habitantes sen outro crego cós seus párrocos, algo bravos algún deles, e os cistercienses do seu mosteiro; nin tampouco estudante ningún sequera fose de Gramática, mentres xustificaban estas carencias por se tratar de pobos “reducidos e montuosos” nos que “os seus son inclinados ó cultivo das terras e non a outras cosas”.

Un último modelo viría dado polas catro cidades da diocese —Santiago, A Coruña, Pontevedra e Betanzos—, cunha estrutura social e administrativa que empurraba cara ó estudio e a clerecía, e esta cara á impli-

cación nas institucións de ensinanza con notable repercusión nos pobos dos arredores.

A resposta á pregunta de se tivo ou non unha importante influencia directa o clero secular no desenvolvemento da cultura letrada, do xeito en que esta se ensinaba e aprendía no século XVIII, é afirmativa sen dúbida nin matización ningunha, e no capítulo seguinte comprobáremolo ó seguir a distribución dos estudantes —non dos curas que cursaran ou non estudos no seu momento— ó longo da diocese e, sobre todo, ó tabular as áreas de dedicación e a condición de “ordenados de tonsura” ou de “graos” que se lle asigna a unha importante porcentaxe daqueles estudantes.

O MUNDO DOS ESTUDIANTES DA DIOCESE DE SANTIAGO NO SÉCULO XVIII

Na táboa IV ofrécese unha primeira síntese da distribución da poboación estudiantil por áreas xeográficas e por áreas de estudio, así como a evolución de todas estas variables en cinco momentos ou controles datados en 1737, 1753, 1768-1772 e, finalmente, en 1786, traballando en primeiro lugar cunha base xeográfica homoxénea, pero tamén co total da información, xa que nalgún dos controis non dispoñemos de datos sobre todas as parroquias e arciprestados, anque en tres dos rexistros a base de información abarca máis do 90% do territorio.

Táboa IV: Estructura e evolución da poboación estudiantil.

	1737 e ss.				1753				1768-72				1786				Vec 1753
	Art-Fil	Teo- Der	Total	Estud Gr-M	Art-Fil	Teo- Der	Total	Estud Gr-M	Art-Fil	Teo- Der	Total	Estud Gr-M	Art-Fil	Teo- Der	Total	Vec Visit. 1737	
Arcipres- tado																	
Abegondo						14								3	10 E		1610
Bama						14			3	3	8			4	2	10	869
Barbeiros				13	1	21 E		1	1	1	3 E2			6	6	15	1479
Barcala	4	3	21	5	-	21							9	6	21	1454	1670
Bembexo									3	3	6 E			7	6	16	1584
Berreio Arriba				1	-	9								2	7	10	1023
Berreio Abaixo				10	1	21 E							6	4	6	16	1180
Bergantiños	8	4	26	18	4	38 E3							32	26	1	59 E4	2698
Bezoucos	8	3	37	10	1	21 E		14	3	2	19			-	-	21	1862
Céltigos	8	0	20										18	1	1	20 E	1748
Cerveiro	3	2	11	6	5	27	1				1		2	3	1	7	2129
Cotobade						40							13	3	1	17	2355
Dubra	9	5	21			8							7	9	-	16	1272
Entíns	13	7	33	16	9	40							32	17	15	64	3418*
Faro- cidade				30	15	74 EC Co								-	5	24**	Id
Faro-rural				10	11	27							6	3	2	19	3199
Ferreiros						54	2		2	1	5			3	7	15	1638
Iria				6	5	88							30	24	17	92 E2	5026
Maía	24	15	49	21	3	36 E2							8	22	13	43 E	3485

A Visita Pastoral de 1737 rexistrou a existencia de 592 estudantes nun espacio habitado por 53.025 veciños. Isto significa unha *ratio* veciños/estudiantes de 1,1% e distribuíanse entre os 316 (o 53%) que non superaran a Gramática e Latinidade ou tamén a “Moralidade”, mentres que 178 (o 30%) cursaban estudos de Artes e de Filosofía e 98 (o 16%) asistían a cursos de Teoloxía ou de Leis. Esta distribución temática ou por áreas de coñecemento difire bastante da que presentan os estudos do clero no mesmo ano. Entre o clero había un 12% menos de gramáticos, artistas e filósofos e un 12% máis de teólogos e xuristas. Resulta lóxico que se decidisen a acceder ós niveis superiores da formación, que se consideraba máis adecuada á función do clero e así parece que estaba sucedendo. Podería alegarse que estes controis corresponden a estudantes que aínda estaban en proceso de ascenso nos seus estudos e que moitos deles mellorarían máis tarde os niveis universitarios, pero tamén é certo que os clasificados como teólogos ou xuristas tamén eran gramáticos e artistas. Quere isto dicir que os resultados se poden axustar bastante á realidade, desde a perspectiva parcial da diocese de Santiago.

En 1753 xa se modificara sensiblemente esta imaxe estudiantil, cun total

de 1412 estudantes para unha poboación de 99.920 veciños, o que representaba unha *ratio* estudantes/veciños de 1,47%, que supón unha subida apreciable en relación cos resultados de 1737,e, por outra parte, agora o gramáticos xa representan case as dúas terceiras partes do total de estudantes, polo que quedan os artistas e filósofos no 23% e os teólogos e xuristas no 12%. A tendencia pois resulta moi positiva e moi razoable en termos de esquemas sociais, ó se ensanchar moito a base da pirámide e adelgazar progresivamente conforme se ía aproximando ó seu vértice.

Estas conclusións fanse máis eloquentes se segregamos algúns núcleos urbanos e semiurbanos e os comparamos coas áreas e sectores exclusivamente rurais²². Na cidade da Coruña había en 1753 un total de 74 estudantes, dos que coñecemos todos os seus datos familiares e as materias que estudiaban. Na parroquia de San Nicolás, na que había máis de 3000 persoas “capaces de recibir os sacramentos”, había 35, dos cales 19 eran gramáticos²³; catro estudiaban Filosofía Moral na propia cidade; seis Filosofía, distribuídos entre a Universidade de Santiago con un e o convento de Santo Domingo da Coruña con cinco; cinco cursaban Teoloxía na Universidade de Santiago e dous estudiaban Leis, un na

22 Somos conscientes de que moitos dos estudantes censados nas cidades ou vilas eran naturais doutras vilas máis ou menos afastadas ou do centro de estudos e regresaban ós seus lugares de residencia unha vez finalizado cada curso e ó rematar os seus estudos. Pero esta circunstancia queda advertida nas declaracións dos curas, que ou ben rexistran soamente “los hijos de la parroquia”, ou indican a parroquia de procedencia de cada un deles. Pódese comprobar, por exemplo no caso dos alumnos de Gramática de Fefiñáns, nas declaracións dos curas de Santiago, etc.

23 Entre eles figuraban un fillo do gobernador do Castelo de San Diego, outro do gobernador do Castelo de San Martín, entre outros, que levaban apelidos foráneos e máis dunha parella de irmáns.

Universidade e o outro na pasantía que funcionaba na Real Audiencia. Os restantes, repartíanse entre a parroquia de Santiago, con 16 representantes, dos que nove cursaban Gramática, tres Artes, dous Leis e outros dous sen referencia de estudos²⁴. Na parroquia de Santa María había seis, entre os que tamén figuraba un dedicado ó estudio de Leis; e na de San Xurxo contabilizábanse 20, dos que coñecemos os seus nomes, así como o dos seus pais, pero non as materias que cursaban, se ben todo parece indicar que predominaban amplamente os gramáticos. Trátase pois dunha estrutura estudiantil dominada polos seus gramáticos (54%) e polos filósofos e artistas (28%), que encontraban unha boa opción na escola ou cátedra fundada polo concello e pola colexiata dous séculos antes e que a mediados do XVIII aínda contaban cos xesuítas (substituídos logo polos agostiños procedentes da vila de Caión), coas aulas dos dominicos e os franciscanos, pero que melloraba notablemente a presenza dos niveis superiores da Ensinanza Superior universitaria (18%) en relación co conxunto da diocese, como lle corresponde á súa estrutura socio-profesional na que destacan as funcións administrativas, en torno á Real Audiencia, e a mercantil, en torno á vida portuaria, se ben esta estaba á espera do grande impulso que había de recibir coa concesión dos buques correo en 1764.

A outra cidade de importancia dentro da diocese e de Galicia era e é Santiago, cunha estrutura social e profesional distinta da coruñesa, sobre o predominio das institucións eclesiásticas, non só debido á súa condición de sé, senón á importante presenza de mosteiros e conventos, coas súas rendas e o persoal directa e indirectamente dependentes do seu funcionamento, e ó desenvolvemento dos múltiples centros de estudio, ligados uns á Universidade e outros ós citados conventos da cidade. Este xustifica que A Coruña figure no grupo das cidades burocráticas e mercantís e Santiago entre aquelas con máis presenza levítica, anque hai bastantes probas do desenvolvemento e da influencia que viña exercendo o sector ligado ás finanzas, de resultados do notable trato e xiro de letras de cambio ligado ó sistema de cobro das súas rendas, de entre as cales destacaban as do *voto de Santiago*, e da capacidade de consumo do alto clero diocesano e dos seus propios subministradores, como tan ben demostrou O. Rey Castelao. A comparación entre o número e distribución interna dos estudantes de ambas cidades debe ser un bo expoñente das diferencias que poidan existir entre dous modelos de cidades do Antigo Réxime, como imos ver. A información sobre Santiago circunscríbese a catro das súas principais parroquias (San Miguel, San Fructuoso, Santa Susana e Sar, ás que se suma a periférica de Conxo, onde se sitúa o coñecido mosteiro dos Mercenarios), que representaban algo máis

24 Deles di o cura que "no sé qué estudian; sólo por los hábitos que trahen los considero estudiantes".

da metade da poboación, anque a ausencia de Salomé (coa agregación de San Félix) e, en menor medida, de San Bieito e Santa María do Camiño (San Xoan asentábase máis sobre a periferia), proxecta algunhas sombras e dúbidas sobre os resultados. Hai que advertir expresamente que se trata dos estudantes “fillos da parroquia”. O número total de estudantes era de 59 repartidos entre os 17 de San Miguel, os 16 de Santa Susana, 15 de San Fructuoso, 7 da grande, pero periférica, de Sar e só 4 en Conxo, metida de cheo na área rural. Se nos atemos ás frías cifras todo parece indicar que A Coruña, con máis de tres estudantes por cada cen veciños duplicaba a media da diocese —anque se podería esperar bastante máis, tal vez—, pero tamén superaba con claridade a Santiago. Pero os datos resultan máis contundentes se os consideramos por unidades de áreas de estudio: en Santiago os gramáticos soamente supuña o 27%, os artistas e filósofos, o 20%; outros tantos dedicábanse á Teoloxía, tantos como á Moral; 4,5% a Leis e outros tantos a Canóns, cun único representante da Medicina. As diferencias coa distribución dos coruñeses son moi significativas, en primeiro lugar porque a pirámide de Santiago está completamente invertida, sobre unha base inestable, unha zona central por debaixo do desexable para a súa supervivencia e unha cúspide, representada polas Facultades de Teoloxía, Leis e Canóns, extraordinariamente hipertrofiada e por riba do 50% do total dos seus compoñentes. Se o contraste se realiza unicamente entre os

estudiantes das facultades universitarias, incluída a de Artes, que podía seguirse nos conventos de relixiosos; o desequilibrio segue producíndose pero só provocado polo gran número de artistas, favorecidos sen dúbida ningunha pola posibilidade da ensinanza na propia cidade, e por unha menor presenza de moralistas e de teólogos, mentres que a porcentaxe de xuristas era case idéntica.

O rexistro de 1768-1772 considéramolo de segunda categoría porque a súa base de traballo se reduce a once arceprestados, como se pode observar na táboa, e porque é o resultado dunha mestura de informes sacados uns das Visitas Pastorais do momento e outros dun censo específico de poboación con outra serie de datos complementarios, de entre os cales formaba parte o dos estudantes das respectivas parroquias. Este é o contexto do contido duns informes, que nos sitúan ante unha poboación aproximada de 20.500 veciños nos que se integraban estudantes. O máis interesante desta información, e a razón pola que foi seleccionada e estudiada, é que corresponde case íntegra e exclusivamente a áreas rurais, coa excepción da pequena cidade de Betanzos dentro do seu arceprestado de Xanrozo. Por outra parte, trátase duns anos moi complicados para a poboación e para a economía galega, como remate dunha prolongada crise que se agravou entre 1768-1769. Pretendía comprobar se os efectos desta crise repercutiron nas cifras de estudantes e en qué medida eran diferentes os

comportamentos de áreas rurais e os de áreas urbanas ou semiurbanas. As conclusións, con todas as reservas posibles, non ofrecen moitas dúbidas, posto que en oito daqueles arciprestados só quedaban 83 estudantes fronte ós 264 de 1753. Acerca da posibilidade de que fosen moi diferentes as pautas de comportamento do mundo rural e do urbano pode que sexan indicativos os números de Betanzos de onde procedían 18 dos 44 que constan na Visita Pastoral do ano 1770 ó arciprestado de Xanrozo, formado por 40 parroquias²⁵. Polo demais non convén dogmatizar sobre estas conclusións, sobre todo porque a información procedente dos rexistros de matrícula da Universidade non avalan esta hipotética caída de estudantes nin na década dos sesenta ni nas posteriores, malia que o radio de

influencia da Universidade fose moito máis amplo e as comarcas do sur da comunidade non sufrisen na mesma medida os rigores da crise de 1768-69²⁶.

O censo de 1786 alcanza un gran nivel de fiabilidade e de riqueza informativa. Os párrocos recibiran ordes moi precisas de informar sobre as necesidades pastorais das súas parroquias e os recursos humanos á súa disposición, número e título de ordenación dos curas mercenarios e estudantes, control dos curas forasteiros que pretendesen celebrar misa ou exercer dentro dos límites das súas parroquias, etc. Responderon sobre todo, ou sobre case todo, e ademais engadiron unha serie de detalles de grande utilidade para unha mellor aproximación á personalidade tanto do clero como dos estudantes sobre os que se informaba²⁷.

25 Os 18 distribuíanse a partes iguais entre as parroquias de Santiago e de Santa María do Azougue e tiñan unha media de 23 anos. Seis deles estudiaban Filosofía, outros seis Moral, dous Teoloxía, un Leis e outro Gramática; non se ofrece esta referencia dos dous restantes, se ben un deles exercía como preceptor de Gramática na cátedra da cidade.

26 A evolución da matrícula universitaria dá un total de 681 estudantes de media entre 1765-69; de 758 entre 1770-75 e de 865 entre 1775-79. X. R. Barreiro Fernández (coord.), *Historia das Universidades*, cit. pp. 489.

27 Hóubooos que lamentaban a escaseza de curas e daban a súa persoal e erudita interpretación das causas. Algún lembraba a abundancia de curas da que fala San Xerome coa existencia, de acordo sempre co testemuño deste Padre da Igrexa, de bispos en cada cidade ou vila en que houbera unha comunidade de cristiáns, a diferencia da realidade que a el lle estaba tocando vivir. Así se expresaba o cura de Buscás, terra que cualifica de "misera y lenguereta de facultades; jamás acordarán ellas y su posteridad aquella numerosidad de sacerdotes que veía San Jerónimo en sus tiempos, que parece competir con el haber entonces muchos más señores obispos puestos en cada ciudad en que había mediano número de cristianos, según el Abad de Fleury". Moitos outros curas insisten no tópico da pobreza da poboación para xustificar a pretendida escaseza de curas —de curas e de estudantes: "ni hay estudiante en ella [parroquia] ni esperanza de haberlo, por ser toda le gente pobre y miserable", din algúns, ó que outros engaden un interesante complemento: "[...] me contentara que les dieran escuela para no tener tanto que hacer con la doctrina, pero ni aún eso". Tampouco teñen desperdicio certos comentarios sobre o contido do que algúns entenden por estudante: "de profesión suena a abogado, pero no tiene libros ni título"; "con nombre de tales [estudiantes] hubo más de los que hay, afirma el cura de Urdilde.; ahora sólo anda uno llamado Don Pedro Pérez, que discurrió [llamarse así], luego dexará el nombre y tomará otro". Tampouco é raro encontrar estudantes xa entrados en anos, pero que se seguen considerando tales anque teñan máis coñecementos do arado e de gando ca das letras. As citas, que poderían multiplicarse, están tomadas do A.H.D.S., c. 1198-1200.

Advertimos que neste censo non figuran as cidades de Santiago, Pontevedra e Betanzos (pero si as parroquias de Santiago, Santa María e San Nicolás da Coruña), nin os arciprestados de Xanrozo e Xiro da Rocha, carencia que nos obriga a neutralizar a poboación estudiantil urbana, anque poidamos comparar A Coruña consigo mesma. Advértase tamén que entre 1753 e 1786 a poboación da diocese se mantivo practicamente estancada, como resultado da caída do 3% aproximado que sufriu Santiago e a suba do 23% da Coruña, que era unha provincia de pouca extensión e poboación²⁸.

Neste intervalo de tempo e no mesmo espacio territorial o número de estudantes de 1753 era de 1230 e en 1786 de 1225, é dicir, practicamente os mesmos, como se se parase totalmente o acceso á Ensinanza Secundaria e Superior. As variacións xeográficas das tendencias da cultura letrada (Ensinanza Media e Universitaria) resultan moi pouco significativas, anque todas elas encontren a súa correspondente explicación ou, polo menos, interpretación. Melloraran, en termos absolutos, os arciprestados de Bergantiños, Dubra, Iria, Maía, Nemancos, Piloño, Ribadulla, Seia e Sobrado, e empeoraran Bama, Barbeiros, Berreo de Abaixo, Cerveiro, Cotobade, a área rural de Faro²⁹, Ferreiros, Moraña, Morrazo, os

dous Postmarcos, o Salnés, Tabeirós e Veá; mantiveron a estabilidade, con diferencias inapreciables entre un e outro momento, Barcala, Berreo de Arriba, Bezoucos, Céltigos, Montes, Pruzos e Soneira e, segundo parece, a cidade da Coruña. Isto quere dicir que estaban perdendo dinamismo cultural as comarcas do interior co predominio dun sistema de produción máis ligado á agricultura tradicional e cun sistema hereditario máis desigual, tal vez porque as súas posibilidades eran limitadas e esgotáranse. Pero tamén o estaban perdendo as comarcas especialmente dinámicas das Rías Baixas, desde as terras de Postmarcos, é dicir, desde as vilas de Muros e Noia cara ó sur, ata a península do Morrazo, pasando pola do Salnés, nas que a *ratio* estudantes/veciños nunca fora importante, porque, anque o número absoluto de estudantes fose alto, tamén era destacable a poboación de referencia. Melloraban tres grupos de comarcas perfectamente diferenciadas: o primeiro, representado por Bergantiños, o principal núcleo rural da pequena provincia da Coruña e celeiro da propia cidade, se ben a súa melloría dependía en exceso dos preceptores locais. O segundo grupo formábano as fértiles comarcas dos vales da Maía, Iria-Padrón e Ribadulla, relativamente próximas á cidade de Santiago; finalmente,

28 Toda a información e a análise necesaria ó respecto en A. Eiras Roel, *La población de Galicia, 1700-1860*, Santiago, 1996.

29 Os datos da cidade corresponden a unha parte dela. Trataremos de contrastalos coas mesmas parroquias de 1753, pero sen esquecer que os movementos da poboación no ámbito urbano durante ese período de tempo especialmente expansivo para a cidade relativiza moito a homoxeneidade de ambas referencias.

destápanse comarcas como Piloño ou Sobrado, nas que estaban dando os seus froitos algunhas fundacións de escolas efectuadas por mecenas da localidade e a presenza ou proximidade de preceptores de entre os clérigos mercenarios. Podemos comprobar como agora en Sobrado existen catro centros ou persoas de referencia dispostas a ensinar a Gramática sen se afastar do seu territorio. Os informes de Carelle, de Armental, de San Vicente de Curtis, de Pousada e de San Pedro da Porta, e tamén os seus 15 estudantes así o confirman en Sobrado. Pola súa parte en Piloño non só consta que tamén traballaban, polo menos, dous preceptores de Gramática senón que na base se apreciaban movementos de dotación de escolas de primeiras letras proxectadas conforme ás ideas situadas entre as tendencias intencionais da Ilustración e a programación acorde coa inspiración xesuítica³⁰.

Sen embargo, o detalle deste número por áreas de coñecemento pode achegar moita luz sobre estas cifras. Os 1225 estudantes analízanse da seguinte maneira: 117 permanecen sen

identificar e, dos 1108 restantes, 439 estudiaban Gramática (39,6%), 403 Artes e Filosofía (36,3%), 149 Teoloxía e Moral (13,4%) e 117 Leis e Cánons (10,5%). Salta á vista pois unha dúbida, que se converte en realidade: na maior parte das declaracións non se tiveron en conta os estudantes de Gramática, como así foi, e disto temos abundantes referencias puntuais que avalan a anormalidade do escaso peso numérico dos gramáticos dentro do conxunto do alumnado de entón. Fronte ó 53% de 1737 ou ó 64% de 1753 aparece agora un 39% a todas luces inaceptable. A referencias a preceptores ós que acoden alumnos, pero sen incorporar datos deles, ou que se limitan a informar de que se trataba de meros principiantes, ou as reiteradas advertencias de que non se inclúen os principiantes de Gramática, etc. son unha proba do que acabamos de dicir.

Pero podemos trasladar esta análise á cidade da Coruña, representada agora polas parroquias de Santiago, Santa María e San Nicolás que sumaban en 1786 un total de 6089 de confesión, dos cales 4679 pertencían a San Nicolás.

30 Sirva de exemplo un parágrafo dunha das fundacións destas escolas do século XVIII. O 5 de marzo de 1746 Don Domingo Antonio Otero Bermúdez, comerciante natural deste arceprelado e residente na cidade de Manila, na que desempeñara cargos político-administrativos de certo relevo, outorgaba todo o seu poder para facer testamento e, entre as súas cláusulas, confirmaba unha anterior fundación, aínda non executada, e libraba o diñeiro e as rendas necesarias para a fundación dunha escola e para a construción do edificio correspondente no lugar de Duxame, de onde era natural. Non esqueceu ningún detalle, incluído o proxecto ou plano do edificio. Só pretendo plasmar neste exemplo as reflexións e as sensacións daqueles mecenas que alcanzaran fortuna lonxe da súa terra. D. Domingo A. Otero Bermúdez escribiu daquela o seguinte: "[di] poder para que se fabrique una casa que aya de ser para escuela de muchachos en el Reino de Galicia, en el lugar de San Miguel de Duxame y feligresía de Santo Tomé de Insua, del Arzobispado de Santiago, en donde nació, a cuja buena obra *me ha movido y mueve la consideración y conocimiento que tengo de la pobreza de aquel país, y que por falta de posibles se quedan muchos muchachos sin aprender a leer, escribir y contar y, por consiguiente, se malogra el medio de que sean más racionales y hagan fortuna por la falta de estos principios*", *Arquivo privado da familia Otero Porras*, s.c.

O número de estudantes rexistrados era de 24 e “outros principiantes”. Os 24 eran, en efecto, estudantes de facultades universitarias, distribuídos entre os diversos centros da cidade e de Santiago, fronte ós 26 declarados en 1753 como estudantes de grao superior, sen contar outro medio cento de gramáticos. En definitiva, poderá sorprender, pero a información achegada pola documentación que presentamos e analizamos non nos permite concluír que o sector rural da diocese de Santiago aumentase a súa representación nos estudos de nivel secundario ou universitario durante a segunda metade do século XVIII. O caso é que unha parte importante da cidade da Coruña presenta a mesma imaxe.

CONCLUSIÓN

O obxectivo deste traballo era comprobar se o clero secular galego, visto a través da diocese de Santiago, mantivo ó longo do século XVIII a súa influencia na sociedade e, máis en concreto, no desenvolvemento da cultura letrada, idolatrada polos ilustrados para os que era o medio imprescindible para o desenvolvemento económico e social. As fontes non só censais senón pastorais parecen indicar que o número de clérigos tendeu á baixa durante a segunda metade do século, algo xa coñecido e moi comentado, que podería ser un primeiro indicador da perda de atractivo social e de influencia

no contorno. Aínda máis, as propias avaliacións eclesiásticas demostran que o número de estudantes de nivel medio e superior aumentou notablemente nas décadas previas a mediados de século, pero que se estancou a partir de entón, en contraste coa importante subida da matrícula universitaria que se proxectou fortemente á alza ata mediados da década de 1790. Sen embargo, fronte a esta imaxe de pesimismo aparecen dous ou tres indicadores da decisiva influencia eclesiástica na ensinanza galega e no conxunto da súa cultura letrada: o primeiro demostra que o número e a porcentaxe de curas seculares que estudiaran en centros de grao medio ou superior mellorara moito durante a segunda metade de século, e aquel clero estaba moi distribuído por todo o territorio diocesano e sobre todo no mundo rural, cara a onde se inclinou o peso dos patrimonistas; o segundo demostra que moitos destes clérigos se implicaron, por vocación ou por necesidade, na ensinanza da gramática, do latín e da moral e tamén das primeiras letras nos seus lugares de residencia, ata o punto de que é fácil e razoable relacionar as áreas de abundancia de clérigos patrimonistas co funcionamento de preceptorías; o terceiro, que un número non ben determinado, pero importante dos estudantes rexistrados nos diferentes niveis académicos eran cregos tonsurados e incluso ordenados dos primeiros graos³¹, mentres que nos listados da clerecía figuraban algúns dos máis

³¹ Este dato achégalle un matiz ó suposto descenso do número de clérigos, que puido non ser tal, senón unha depuración do contido socio-estamental do concepto de crego, no que antes cabían incluso os achegados e desde

influentes e inquietos ilustrados galegos e outros menos estudiados, como José Herbella de Puga, avogado da Real Audiencia e Decano do Colexio de Avogados, pero aspirante presentado para un curato da diocese de Tui³²; ou o presbítero e impresor compostelán, D. Antonio Fraiz, que na Visita de 1740 residía na parroquia compostelá de San Félix, daquela “imposibilitado de gota”³³, entre unha extensa nómina de homes coñecidos, de todos sabida. Todo apunta a que o número de cléri-

gos diminuíu moito menos do que indican as cifras; o que ocorreu foi que ó final perderon a consideración de pertenza ó estamento eclesiástico un bo número dos que ata daquela gozaban dos seus privilexios; tamén parece evidente que se produciu un claro aumento do número de clérigos estudantes ou de estudantes clérigos directamente ligados ós sectores medio-baixos da sociedade, con repercusións positivas para o avance da cultura letrada en Galicia.

mediados do XVIII só os de ordes maiores e poida que, nalgunha ocasión, só os presbíteros, pasando os outros á consideración de meros estudantes.

32 En 1800 escribiu os seus *Juegos literarios didácticos*, pero non conseguiu licencia para a súa publicación. F. Aguilar Piñal, *Bibliografía de Autores españoles del siglo XVIII*, t. IV, Madrid, 1986, p. 423.

33 Arquivo da Catedral de Santiago, l. 279, f. 573.

Baudilio BARREIRO MALLÓN, “Clero secular e estudantes na diocese de Santiago durante o século XVIII”, *Revista Galega do Ensino*, núm. 39, maio, 2003, pp. 81-115.

Resumo: Este traballo parte da hipótese seguinte: o progreso cultural do século XVIII en Galicia estivo estritamente ligado á formación do clero secular. Intentamos comprobalo e analizalo partindo do estudo de toda a información achegada polas Visitas Pastorais. Polas enquisas de 1753, 1768 e 1786, sobre máis do 90% da diocese de Santiago, nas que se rexistran e contextualizan as dúas variables (clero e estudantes) que se resumen en catro táboas, onde os datos e comparación apuntan cara a unha resposta afirmativa, é dicir, o proceso educativo galego, polo menos nos niveis primario e secundario, dependía en gran medida do clero e este tendeu a diminuír en número, pero a mellorar a calidade.

Palabras chave: Clero secular. Estudantes. Escolas. Cátedras de Gramática. Cultura.

Resumen: Este trabajo parte de la hipótesis siguiente: el progreso cultural del siglo XVIII en Galicia estuvo estrictamente ligado a la formación del clero secular. Hemos intentado comprobarlo y analizarlo partiendo del estudio de toda la información aportada por las Visitas Pastorales. Por las encuestas de 1753, 1768 y 1786, sobre más del 90% de la diócesis de Santiago, en las que se registran y contextualizan las dos variables (clero y estudiantes) que se resumen en cuatro tablas cuyos datos y comparación apuntan hacia una respuesta afirmativa, es decir, el proceso educativo gallego, al menos en los niveles primario y secundario, dependía en gran medida del clero y éste tendió a disminuir en número, pero a mejorar su calidad.

Palabras clave: Clero secular. Estudiantes. Escuelas. Cátedras de Gramática. Cultura.

Summary: This essay takes the following hypothesis as a starting point: the cultural progress of the 18th century in Galicia was rigorously linked to the training of the secular clergy. We have tried to prove and analyse this through the examination of all the information provided by the Pastoral Visits. The surveys of 1753, 1768 and 1786, over more than the 90% of the Santiago diocese, where both variables (clergy and students) are registered and contextualized, are summarized in four tables and these data and their comparison point to an affirmative answer. This means that the Galician educative process, at least in its primary and secondary levels, depended to a great extent on the clergy and this tended to decrease in number, but also to improve its quality.

Key-words: Secular clergy. Students. Schools. Grammar chairs. Culture.

— Data de recepción da versión definitiva deste artigo: 06-02-2003.

